

Platform vertaalwetenschap en vertalen in de Lage Landen

VRIJDAG 26 JUNI 2015

Universiteit Antwerpen
Dept. Toegepaste Taalkunde / Vertalen en Tolken
Schildersstraat 41
2000 Antwerpen
(aula 126)

Programma en samenvattingen

10u30 Ontvangst met koffie en thee

11u00 Welkomstwoord

sessie 1: literatuur en vertaling

(sessievoorzitter: Ton Naaijkens)

11u10 Kerstin Kamp (Münster & Nijmegen)

Paratekst in Duitse vertalingen van Middelnederlandse teksten door de eeuwen heen

11u35 Elies Smeyers (UCLouvain & UGent)

Hugo Claus in het Frans. Een multidisciplinaire benadering van de theatervertalingen en van hun impact op het auteursbeeld en op de receptie van een succesvolle culturele transfer

12u00 Klaartje Merrigan (KULeuven)

Ethosconstructie en poëtica van het tweetalige schrijven in het oeuvre van Nancy Huston (1984-2002)

12u25 Discussie

13u Broodjeslunch

Studentenrestaurant Karibu, Instituut voor Tropische Geneeskunde,
Sint-Rochusstraat 36

Sessie 2: taal en taalgebruik in vertaling

(sessievoorzitter: Eric Metz)

14u30 Nina Revijs (UAntwerpen)

Van beeld naar woord: een corpusstudie van het taalgebruik in Nederlandstalige audiobeschrijvingen

14u55 Anniek Kool (Utrecht)

Partikels vertalen: een onderzoek naar de frequentie en toepassing van partikels in vertaald en oorspronkelijk Nederlands

15u20 Hanne Cardoen (UMons)

Pilootstudie: Hoe zien efficiënte notities eruit? Het mogelijk verband tussen notities, ervaring, moeilijkheidsgraad en accuraatheid bij consecutief tolken

15u45 Discussie

16u15 Slot

16u30 Borrel

Kerstin Kamp

Paratekst in Duitse vertalingen van Middelnederlandse teksten door de eeuwen heen

Westfälische Wilhelms-Universität Münster & Radboud Universiteit Nijmegen

Promotoren: Lut Missinne & Johan Oosterman

KerstinKamp@gmx.de

In mijn onderzoek wil ik bekijken in hoe verre parateksten in vertalingen van het Middelnederlands naar het Duits een rol spelen en hoe deze parateksten veranderen. Alle bronteksten zijn in de tijd van 1150-1550 ontstaan. De doelteksten die hier centraal staan, zijn tussen 1150 en 2014 gemaakt, het gaat dus zowel om eigentijdse als om nieuwe vertalingen. Mijn vraag is hoe vertalers (en uitgevers) vroeger met middeleeuwse teksten omgingen en hoe dit is geëvolueerd. Zowel de uitvoerige verantwoording van een werkwijze, de taak van de vertaler, de interpretatie door de vertaler, informatie over de auteur e.d. zijn onder de noemer ‘paratekst’ te brengen. Volgens de Franse literatuurwetenschapper Gerard Genette, die de term vormde, omvat paratekst bijvoorbeeld “voorwoord, voetnoten, de naam van de uitgeverij, de titel van het boek, de genreaanduiding op de cover, het motto, de opdracht, biografische informatie over de auteur op de achterflap en verder ook vormen van ‘materiële inkleding’ zoals colofon, [...] prijsklevertje, enz.”¹ In het geheel zijn er in de afgelopen eeuwen van zo’n 520 middeleeuwse bronteksten ruim 900 Duitse vertalingen gemaakt.² Deze kunnen een goed inzicht geven in de ontwikkeling van de omgang met vertalingen in de loop der eeuwen.

Ook al functioneerden vertalingen vroeger anders en bestond het auteursrecht nog niet – dat er in de middeleeuwen al redeneringen over veranderingen aan de brontekst waren, is onomstreden. Een voorbeeld uit 1450 (of 1460³) biedt de vertaler van de *Malegis*-roman, die in de epiloog opgeeft ‘stomme grapjes’ (*gauckel wicz*) aan zijn vertaling te hebben toegevoegd opdat zijn publiek de betekenis van het gedicht ook zou begrijpen.⁴ Zulke redeneringen komen in de middeleeuwen amper voor, maar ze zijn er wel. Ook andere vertalers hebben wijzigingen in de tekst aangebracht en onderbouwen deze met (vanuit een tegenwoordig standpunt min of meer overtuigende) argumenten. Het besef dat het bij een tekst om een vertaling gaat, was in de middeleeuwen onmiskenbaar aanwezig was en verdient zeker aandacht van de vertaalwetenschap.

Vandaag is er eigenlijk geen (wetenschappelijke) vertaling te vinden die geen verantwoording of commentaar bevat en zelfs in werken die vaak alleen tot doel hebben te vermaken, vindt men tenminste een mededeling dat het om een vertaling gaat en wordt de naam van de vertaler vermeld. Er is in de 20e eeuw dus een breed scala te vinden van uitvoerige verantwoordingen met woord vooraf, nawoorden én commentaren tot een minimale vermelding (in het colofon) en opgave van brontekst en vertaler.

Aan al deze aspecten van het vertaalde werk wil ik in mijn onderzoek aandacht schenken. Ik wil dus kwalitatief onderzoek uitvoeren naar parateksten en me vooral met de inhoud en retoriek van die paratekst bezig houden: Welke motiveringen zijn

¹ GORP, Hendrik van e.a.: *Lexicon van literaire termen*. Achtste, herziene druk. Wolters-Noordhoff, Groningen 2007.

² Vgl. SCHLUSEMANN, Rita: *Bibliographie der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung*. Band 1: *Niederländische Literatur bis 1550*. De Gruyter, Berlin, New York 2011. p.XIII.

³ Vgl. SCHLUSEMANN (2011): p.388.

⁴ Schlusemann noemt deze passage een van de weinige uitzonderingen, waarin een vertaler zijn werkwijze uitlegt. vgl. SCHLUSEMANN (2011): p.ix.

er voor de vertaalkeuzes, voor de vertaling zelf, gaat de vertaler in op toevoegingen of weglatingen enz.? Eveneens wil ik nagaan of en hoe parateksten bij Duitse vertalingen van Middelnederlandse teksten in de loop van de eeuwen zijn veranderd.

Elies Smeyers

Hugo Claus in het Frans. Een multidisciplinaire benadering van de theatervertalingen en van hun impact op het auteursbeeld en op de receptie van een succesvolle culturele transfer

UCLouvain (onderzoeksgroep ECR) i.s.m. UGent (onderzoeksgroep CLIV)
Promotoren: Stéphanie Vanasten (UCL) en Désirée Schyns (UGent)
elies.smeyers@uclouvain.be

Hugo Claus is één van de meest vertaalde Nederlandstalige schrijvers in het Frans. Zijn oeuvre bekleedt tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw een sleutelpositie in de literaire en culturele uitwisselingen tussen de francofonie en het Nederlandstalige literaire veld. Ons onderzoeksproject richt zich op het auteursbeeld van de “Franstalige Claus” en op de tekstuele geschiedenis van de vertalingen van Claus’ theaterwerk in het Frans.

Tussen de ongeveer 60 werken van Claus die in het Frans zijn vertaald (proza, poëziebundels, toneel, scenario’s), bevinden zich een twintigtal theaterteksten, waarvan meerdere een lange en rijke geschiedenis hebben gekend binnen de Franstalige theaterwereld. Zo werd Claus’ eerste avondvullende toneelstuk – *Een Bruid in de Morgen* – reeds in 1955 in Parijs ten tonele gebracht, onder regie van de bekende Franse regisseur en acteur Sacha Pitoëff. Tegenwoordig worden Claus’ teksten nog steeds regelmatig opgevoerd in het francofone veld. Gezien het belang van Claus’ theaterproducties in de francofone wereld, zullen we dus een bijzondere aandacht besteden aan zijn toneelstukken. Zijn toneeloeuvre brengt bovendien het belangrijkste deel van zijn Franse vertalers samen en bevat in verhouding de meeste hervertalingen.

Onze benadering is tekstvergelijkend (en neemt daarbij aspecten als intertekstualiteit, “re-transfer”, imagologie, lexicale variatie, taalregister en sociolecten in acht), zonder het belang van contextuele factoren zoals de eigenheid van bron- en doelcultuur en de daar geldende vertaalstrategieën en -concepties buiten beschouwing te laten. Op het kruispunt van een tekst- en contextgerichte analyse, willen wij de rol van de vertalers-bemiddelaars en de weerklank van hun vertalingen binnen de kritiek bestuderen. Daarbovenop kan de studie van deze exemplaire en vruchtbare culturele transfer ook licht wil werpen op de werking en positie van de Nederlandstalige literatuur in het buitenland en op de bredere interculturele dynamiek tussen de Vlaamse/Nederlandse en francofone literatuur.

De lezing zal een bondig overzicht bieden van het lopend onderzoek (dat dit academiejaar van start is gegaan) aan de hand van een reeks praktische voorbeelden uit ons corpus (o.m. *Vrijdag*). Op die manier zullen de huidige onderzoekshypothesen geformuleerd worden en het toekomstige methodologische verloop van het onderzoek kort geschetst worden.

Klaartje Merrigan

Construction d'éthos et poétique de l'écriture bilingue dans l'œuvre de Nancy Huston (1984-2002)

FWO Vlaanderen

KULeuven en CNRS/ENS Parijs (MCF – Multilinguisme, Traduction, Création)

Promotor: Lieven D'Hulst

MarieClaire.Merrigan@kuleuven-kulak.be

Mijn onderzoeksproject, getiteld 'Construction d'éthos et poétique de l'écriture bilingue dans l'œuvre de Nancy Huston 1984-2002', loopt van oktober 2012 tot oktober 2016, en wordt gefinancierd door het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (FWO), Vlaanderen. Zoals de titel aangeeft, zijn er twee luiken aan dit onderzoek: (i) een onderzoek naar de ethosconstructie binnen het werk van de hedendaagse zelf-vertaalster, Nancy Huston, (ii) een analyse van diens meertalige poëtica — met nadruk op het concept *poiesis*, een scheppende activiteit die in het geval van Huston plaatsvindt tussen het Frans en het Engels, en als dusdanig begeleid wordt door een voortdurend proces van (zelf-)vertaling.

Het eerste luik vergt een grondige analyse van het literaire en niet-literaire discours van de auteur, met bijzondere aandacht voor de nuances van haar positie in het literaire veld in Frankrijk, Québec en Engelstalig Canada. Huston's identiteitsdiscours uit de jaren '90 loopt in vele opzichten vooruit op dat van het polemische manifest, gepubliceerd in *Le Monde* in maart 2007, 'Pour une littérature-monde en français'. Het is niet toevallig dat in de daaropvolgende debatten, congressen en kritieken op het manifest, het meer dan eens Huston's bijdrage is die geciteerd wordt als emblematisch voor de tegelijk grensverleggende én naïeve opvatting over de rol van Franstalige auteurs, afkomstig uit velerlei vormen van migratie, in de opkomst van een nieuwe 'wereld-literatuur'. Gevierd in Frankrijk, getolereerd in Québec en veelal verworpen door de Engelstalige Canadese intelligentsia: vanwaar komt deze discrepantie, en kan het iets te maken hebben met het ontdoen van de banden tussen taal en natie, ten voordele van een reflectie op de 'belichaamde taalbeleving', zo eigen aan Huston's poëtica?

Vervolgens komt het erop aan te kijken naar de wijze waarop Huston's complexe vertaalprocessen vorm krijgen in haar fictionele werken. In romans zoals *Trois fois septembre* (1989), *Cantique des Plaines* (1993), *Instruments des Ténèbres* (1996) en *Limbes/Limbo: un hommage à Samuel Beckett* (1999), is het vertaalproces, impliciet of expliciet, problematisch of geïdealiseerd, nooit veraf. Sommige romans werden vertaald uit het Engels, anderen werden enkel in het Frans geschreven, nog anderen werden in de twee talen tegelijk geschreven. Laten deze verschillende (ver)taalpraktijken sporen achter in de spatio-temporele constellaties van deze teksten en zoja, wat is de impact daarvan op de 'poetic voice' (Cronin, 2010) die uit deze teksten spreekt? Meer nog, is de spatiale metafoor 'paratopie', ontwikkeld door D. Mainueneau (2004) en wijdverbreid binnen en buiten de Franse discoursanalyse om te spreken over de problematische positionering van de auteur in het literaire veld, ook relevant wanneer we kijken naar de plaats die concrete teksten innemen in het continuüm van het oeuvre van een en dezelfde auteur-vertaler? Mijn hypothese is dat deze metafoor, die de nadruk legt op de institutionele positionering van de auteur, eerder dan de wijze waarop deze laatste zich verhoudt tot het eigen creatief proces, tekort doet aan de complexe, vaak tegenstrijdige posities die tot uiting komen, niet alleen binnen één tekst, maar binnen het volledige oeuvre van een auteur.

Mangueneau, Dominique, *Le discours littéraire. Paratopie et scènes d'énonciation*, Paris, Armand Colin, 2004.

Cronin, Michael en Clíona Ní Ríordáin, Interview with Michael Cronin , *Études irlandaises*, 35,2, 2010, pp. 25-33.

http://www.lemonde.fr/livres/article/2007/03/15/des-ecrivains-plaident-pour-un-roman-en-francais-ouvert-sur-le-monde_883572_3260.html (geconsulteerd op 05/03/2015)

Nina Reviere

Van beeld naar woord: een corpusstudie van het taalgebruik in Nederlandstalige audiobeschrijvingen

Universiteit Antwerpen (onderzoeksgroep TricS)

Promotor: Aline Remael

nina.reviere@uantwerpen.be

Audiobeschrijving, ook wel AD, is een nieuwe vorm van vertalen die de meest relevante visuele aspecten van audiovisuele producten, zoals films en televisieseries, 'vertaalt' naar woorden ten behoeve van blinde en slechtziende kijkers. Het resultaat is een multimodale tekst waarbij de luisteraar verbale (beschrijving, dialoog) en non-verbale elementen (geluid, muziek) combineert tot een coherent verhaal. Een centrale onderzoeksvraag binnen dit domein is hoe en welke beelden omgezet worden in woorden - het is immers onmogelijk om *alles* te beschrijven tussen de dialogen door - en welke invloed dit heeft op het taalgebruik in AD. Verschillende onderzoekers hebben reeds aangetoond dat er een 'AD taal' bestaat die gekenmerkt wordt door lexicale en grammaticale patronen, die op hun beurt bepaald worden door de communicatieve functie, het doelpubliek maar vooral door de multimodale context van de tekst. Deze presentatie rapporteert de eerste fase van een vierjarig doctoraatsproject (2012-2016) dat precies deze lexicale en grammaticale patronen wil blootleggen in een zelf samengesteld, digitaal corpus van 39 Vlaamse en Nederlandse films en televisieseries met AD. Deze eerste fase is een computergestuurde kwantitatieve en kwalitatieve analyse van de woordsoorten, lexis en syntax in het AD corpus. Deze data worden vergeleken met data uit enkele referentiecorpora, zoals SONAR en SUBTLEX-NL, om na te gaan hoe specifiek het gebruik van deze kenmerken is. De resultaten bieden een eerste antwoord op een hele reeks vragen die in AD richtlijnen en vakliteratuur aan bod komen, maar nog niet op systematische wijze en op grotere schaal werden onderzocht, zoals: welke soort (visuele) informatie wordt doorgaans opgenomen in een AD inzake processen (werkwoorden) en participanten (naamwoorden), wat soort adjectieven wordt gebruikt, worden voornamelijk enkelvoudige zinnen gebruikt, hoe rijk is het taalgebruik en hoe leesbaar zijn de beschrijvingen, in welke context wordt toch in de verleden tijd beschreven en hoe wordt de visuele gelijktijdigheid van acties vertaald? Tot slot worden enkele voorbeelden uit het corpus besproken in hun multimodale context (met de beelden, dialogen, geluiden en muziek waardoor ze omringd worden) om aan te tonen op welke manier verbale en non-verbale elementen kunnen samenwerken in dit soort teksten. De multimodale interactie tussen woord en geluid in AD is immers de focus van de tweede fase van dit onderzoeksproject, dat door middel van een op maat gemaakt multimodaal concordantieprogramma onderzocht zal worden.

Anniek Kool

Partikels vertalen: een onderzoek naar de frequentie en toepassing van partikels in vertaald en oorspronkelijk Nederlands

Universiteit Utrecht

a.f.m.kool@uu.nl

Niet alle talen hebben hetzelfde repertoire om pragmatische waarde en modaliteit uit te drukken. Er bestaan zo'n tweehonderd Nederlandse partikels (zoals *maar*, *nou*, *eens* en *toch*), maar het Engels is verrassend arm op dit gebied. Voor mijn masterscriptie heb ik onderzocht of er op dit gebied verschil zit tussen vertaalde en natuurlijke, oorspronkelijke taal. Zorgt het ontbreken van partikels in de Engelse taal voor interferentie in het Nederlands? Ik heb kwantitatief onderzoek gedaan naar een (zelf samengesteld) comparatief corpus dat bestond uit oorspronkelijke Nederlandse literatuur en literatuur die uit het Engels was vertaald. Deze twee varianten van het Nederlands (oorspronkelijk versus vertaald) konden tegen elkaar afgezet worden door de frequentie (aantal tokens) van een selectie partikels te bepalen. Ik heb ook een historische component in het onderzoek opgenomen, door werken in het corpus op te nemen die uit twee verschillende periodes kwamen (de helft van de werken in mijn corpus werd gepubliceerd in 1965-1975, de andere helft in 2003-2013).

Op dit moment bereid ik een promotieonderzoek voor op hetzelfde gebied, waarbij ik ook het Russisch als brontaal zal betrekken, aangezien deze taal, in tegenstelling tot het Engels, wel partikels bevat. De resultaten van een dergelijk onderzoek kunnen zicht geven op de invloed die verschillende brontalen op een doeltaal uitoefenen (bij het vertalen komen linguïstische patronen voor die vertalingen onderscheiden van oorspronkelijke teksten uit de doeltaal, maar mogelijk zorgen verschillende brontalen voor verschillende kenmerkende linguïstische patronen in de doeltaal (Puurtinen 2003: 141)). Dit soort onderzoek geeft ook inzicht in de heersende vertaalnormen in het Nederlandse taalgebied. Gideon Toury stelt dat de noodzakelijke verschuivingen die plaatsvinden bij het vertalen op meerdere manieren gerealiseerd kunnen worden, en dat vertaalnormen dit keuzeprocess beïnvloeden (1995: 57). Als partikelfrequentie als indicator voor operationele normen wordt beschouwd, kan hieruit een vertaalstrategie worden afgeleid. Toury oppert de termen *adequaatheid* en *acceptabiliteit* als het gaat om ontvangst en inbedding van een vertaling in een doelcultuur. In dit onderzoek zou een gelijk aantal partikels in vertaalde literatuur en oorspronkelijke literatuur duiden op een acceptabele aanpak en een lager aantal partikels in vertaling op een adequate aanpak (door dichters bij de Engelse brontekst te blijven zou er immers interferentie optreden).

Binnen de vertaalwetenschap wordt in toenemende mate gebruik gemaakt van corpora. Middels (gedigitaliseerd) corpusonderzoek kan 'big data' doorzocht worden, wat soms verrassende resultaten oplevert, die in sommige gevallen bij handmatige analyse minder snel aan het licht waren gekomen. Bij het analyseren van de resultaten bij dit type onderzoek wordt niet zelden gebruik gemaakt van statistiek om de toevalligheid van resultaten uit te sluiten (zie bijvoorbeeld onderzoek van Jan Rybicki). Vertaalwetenschap is, mijns inziens, gebaat bij dit soort interdisciplinaire aanpakken.

Bibliografie

- Puurtinen, Tiina. 2003. 'Nonfinite constructions in Finnish Children's literature: Features of translationese contradicting translation universal?' in: Sylviane Granger, Jacques Lerot & Stephanie Petch-Tyson (eds.), *Corpus-based approaches to Contrastive Linguistics and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi B.V., p. 141-54.
- Toury, Gideon. 1995. "The Nature and Role of Norms in Translation". *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. 53-69.

Hanne Cardoen

Pilootstudie: Hoe zien efficiënte notities eruit? Het mogelijk verband tussen notities, ervaring, moeilijkheidsgraad en accuraatheid bij consecutief tolken.

UMons

Promotor: Gudrun Vanderbauwhede

hanne.cardoen@umons.ac.be

Deze resultaten maken deel uit van een lopend doctoraatsonderzoek in de tolk-wetenschap dat dieper wil ingaan op de mogelijke verbanden tussen de notities, de bron- en de doeltekst bij consecutief tolken. In de literatuurwetenschap wordt namelijk veel geschreven over bekende notitiesystemen (bv. Matyssek (1989), Rozan (1956)), die de tolkstudenten richtlijnen aanreiken. Helaas werden die richtlijnen nog maar zelden uitgebreid empirisch getest. Dit doctoraatsonderzoek wil daarom graag de vraag te stellen hoe efficiënte notities er nu precies uitzien, maar wil tegelijkertijd ook rekening houden met een aantal andere belangrijke factoren. We bestuderen daarom niet alleen de accuraatheid van de vertolking, een belangrijke parameter voor de inhoud, maar daarnaast ook een belangrijk aspect van de presentatie, namelijk vlotheid. Bovendien houden we rekening met de ervaring van de tolk, door te werken met professionele tolken, Master 2 en Master 1 studenten, en met de moeilijkheidsgraad van de brontekst, aangezien elke tolk zowel een makkelijke als een moeilijke tekst tolkt.

In deze presentatie zullen we ons toespitsen op resultaten die werden verzameld voor een pilootstudie die de accuraatheid bestudeert van de vertolking van een moeilijke en makkelijke brontekst door een professionele tolk, een Master 2 student en een Master 1 student. De verschillende variabelen (moeilijkheidsgraad van de brontekst, notities, ervaring en accuraatheid) worden kort uitgelegd en vooral de methodologie die werd gebruikt voor de analyse van accuraatheid komt aan bod. Er wordt uitgelegd dat er gekozen is voor een subjectievere aanpak, want er werd gewerkt met twee beoordelaars die de vertolkingen analyseerden aan de hand van een rooster, en de voor- en nadelen van die aanpak worden besproken. Daarnaast worden de voorlopige resultaten besproken. Enerzijds de gegevens in verband met notietiechnieken, anderzijds de resultaten over accuraatheid. Hieruit blijkt dat er overeenkomsten zijn met de resultaten van een studie van Dam uit 2007. Zij werkte met professionele tolken Spaans-Deens en stelde vast dat er accurater getolkt werd, als de tolk meer noteerde, minder woorden opschreef en meer afkortingen gebruikte. Ook onze professionele tolk Engels-Nederlands was accurater wanneer hij meer noteerde en minder volledige woorden, maar meer afkortingen gebruikte. Er waren echter ook belangrijke verschillen in deze pilootstudie tussen de professionele tolk en de twee studenten. Zij tolkten namelijk minder accuraat als ze meer symbolen gebruikten en de beginnende tolk, de Master 1 student, was in tegenstelling tot de professionele tolk zelfs net accurater als hij

minder noteerde. Ook schreef de professionele tolk in het algemeen meer woorden op dan de studenten. Ervaring lijkt dus een belangrijke parameter, net zoals de moeilijkheidsgraad van de brontekst, omdat het duidelijk werd dat de tolken op een andere manier noteerden als de brontekst moeilijker werd. Vooral de professionele tolk paste zijn notitietechniek aan en schreef onder invloed van een moeilijke brontekst minder woorden en meer symbolen en afkortingen op. Deze voorlopige resultaten lijken dus in overeenstemming te zijn met bepaalde traditionele richtlijnen, zoals 'probeer woorden te vermijden', (onder anderen Van Hoof 1962), terwijl ze andere richtlijnen lijken tegen te spreken, bijvoorbeeld 'noteer niet te veel' (onder anderen Ilg and Lambert 1996). Hoewel dit uiteraard een pilootstudie is met een beperkt aantal proefpersonen, zou het kunnen dat het belangrijk is te nuanceren als we richtlijnen aan studenten geven en er best rekening wordt gehouden met een aantal belangrijke parameters, zoals ervaring en moeilijkheidsgraad van de brontekst.

- Dam, H. V. (2007). What makes interpreters' notes efficient? Features of (non)efficiency in interpreters' notes for consecutive. In Y. Gambier, M. Schlesinger en R. Stolze (Eds.), *Doubts and directions in translation studies: selected contributions from the EST congress, Lisbon 2004*. (pp 183-198). Amsterdam: John Benjamins.
- Ilg, G. & Lambert, S. (1996). Teaching Consecutive Interpreting, *Interpreting*, 1(1), 69-99.
- Matyssek, H. (1989). *Handbuch der Notizentechnik für Dolmetscher: ein Weg zur Sprachunabhängigen Notation*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.
- Rozan, J. (1956). *La prise de notes en interprétation consécutive*. Genève: Géorg.
- Van Hoof, Henri. (1962). *Théorie et pratique de l'interprétation avec application particulière au français et à l'anglais*. Munich: Max Hueber.